

Az evangélikus közgyűjtemények szerepe a magyar művelődésben

Monok
István

Az intézmények Janus-arcúak. Mindenfajta intézményre igaznak tartom ezt az állítást. Bármilyen gondolat, ügy, törekvés intézményesül, a létrehozott önálló entitás elkezd életét a társadalomban, a politikumban. Megfogalmazódnak érdekei, amelyek mindig a létrehozók, illetve az ott tevékenykedők érdekei lesznek. Nem *Kastéllya* válik (a karkai értelemben), hanem az emberi természetet követi. Ebből következően az *institutum semper reformandum est*. Ahogyan az intézmény fenntartójának is, amelyek egyikéről, az egyházzal – egy történelmi legenda szerint – éppen az a reformátor mondta ki ugyanezen véleményét, akinek fellépte 500. évfordulójára emlékezik a világ a 2017-es esztendőben.

Milyen arcai vannak a közgyűjteményeknek mint intézményeknek? Beszélhetünk-e evangélikus közgyűjteményekről, milyen értelemben lehet konfesszionális jellegük? Ilyeneként pedig milyen üzenetet hordoznak az egész magyar és magyarországi művelődéstörténetet tekintve?

Több szempont alapján választottam a kérdés elméletibb megközelítését. Egyrészt egyetlen rövid írásban lehetetlen egy intézményi rendszer történeti áttekintése, hacsak nem szinte semmitmondóan vázlatosan. Másrészt a közgyűjtemények történelmi és aktuális üzenetét, csak rájuk jellemző arcuk megmutatását az általánosabb szempontok mentén lehet igazán elvégezni. Történelmi okokból többet kell beszélni a könyvtárakról, hiszen a múzeumi gondolat születése a Magyar Királyságban – még akkor is, ha néhány arisztokrata családban már a 17. században is voltak galériák – késve jelent meg (lásd Entz 1934; Viskolcz 2017). Az evangélikus múzeumi intézmény története pedig a kezdetekkor az iskolák átalakulásának a története is. A könyvtárak rendjének, tartalmi összetételének változásai pedig jól mutatják az egyháznak a gyűjteményeihez való viszonyát is.

De ne hagyjuk el a vázlatos históriát sem, történeti okokból, a könyvtárakra koncentráltan.¹

A korai *evangélikus iskolai könyvtárak* közül kiemelhetjük a brassói, a németújvári és a soproni példát. A németújvári iskola 1569-től működött, köszönhetően Batthyány Boldizsárnak. A környék ágostonos (Németújvár) és pálos (Monyorókerék) könyves öröksége is rájuk szállt. Korabeli katalógus nem ismert, de a megmaradt közel 3000 könyv alapján a legnagyobb iskolai könyvtár volt a Királyi Magyarországon. A személyes vallásosság és a humanista szemlélet kettős értékvonala mutatható ki a könyvtár tartalmi elemzésekor. Ehhez a 16–17. század fordulóján – köszönhetően az alapvetően exulánsként ide érkező stájerországi, karintiai, majd pfalzi, felső-bajorországi és csehországi lelkészeknek, tanítóknak – az összes kortárs teológiai áramlat könyves fegyvertára is csatlakozott. A brassói iskola

¹ Nem akarjuk lábjegyzetek sokaságával túlterhelni tanulmányunknak ezt a részét. Részletes bibliográfia a <http://humanus.bibl.u-szeged.hu/human/cikk-mokka/adatbazisban> és az egyes intézmények honlapján található. Az evangélikusság művelődéstörténeti szerepéről átfogóan lásd: FABINY 1994; 1997. A könyvtártörténethez lásd: CSAPODI–TÓTH–VÉRTESY 1987; MADAS–MONOK 2003.

könyvanyaga az 1575-ös katalogizáláskor jól mutatja, hogy a város elüldözött szerzetesi közösségeinek gyűjteményeit nem semmisítették meg, hanem a város vehette át azokat. Emellett az iskola alapítói, tanárai olyan humanista egyéniségei a 16. század Magyarországnak, akik a gyűjtemény gyarapítását mindig szem előtt tartották, s így ez a könyvtár nem egyszerűen egy evangélikus iskolai könyvtár. Még akkor sem tudott pusztán azzá válni, amikor a 17. században adományok sora (Michael Weiss, Dániel Fronius, Matthias Spörer) szinte kizárólag evangélikus teológiai anyagot juttatott a bibliotéka polcaira.

A lőcsei középkori könyvtár mint a huszonnégy szepesi plébánia testvérületi gyűjteménye jött létre. A 16. század folyamán ez lett a város könyvtárának alapja, persze akkor már protestáns szellemiségű (lelkiségi, humanista, és teológiai) irodalommal bővült elsődlegesen. Gyarapítását a 16. század végén befejezték, ettől kezdve kevésbé használt állomány volt. Az 1780-as években a város a könyvtárat eladta Batthyány Ignác gyulafehérvári püspöknek, így ma is őrzik a *Batthyanaeumban*.

A Matthias Láng által a 17. század közepétől kialakított soproni gyűjtemény egészen más jellegű. A beszerzéseket a Láng számára küldött kereskedői számlákból jól nyomon tudjuk követni. A könyvtárat ezek szerint a 17. században (tehát a 16. századi örökség nem volt számottevő) a kor színvonalának megfelelően, de a szűkös anyagi keretek miatt nagyon válogatott könyvekből alakították ki. Ennek megfelelően korszakunkban ez a gyűjtemény valóban a kor követelményeinek megfelelő evangélikus iskolai könyvtár volt, evangélikus teológiai arculattal.

Annak ellenére, hogy az 1529-től kezdve gyorsan evangélikussá váló Nagyszébenben alakult ki az egyik legjelentősebb gimnázium, és a 16. század végére a Leonhard Hermann rektor idején kialakított törvények mintául szolgáltak más iskoláknak is, könyvtáráról ebből az időszakból nem ismerünk emléket. A fennmaradt 16–17. századi könyvanyag – amely könyvekben a gimnázium tulajdonosi bejegyzése olvasható – színvonalas teológiai könyvtárat sejtet.

A 17. század végére a kassai jezsuita iskola hatásának ellensúlyozására 1665-ben megalakított eperjesi evangélikus gimnázium a 17–18. század fordulóján Magyarországon még a legjelentősebb, legnagyobb vonzáskörzettel bíró iskola volt. Sajnos könyvtáráról még kevesebbet tudunk, mint a nagyszébeniről.

Az evangélikus iskolák történetében a 18–19. század inkább a stagnálás, lassú hanyatlás korszaka. Annak ellenére, hogy az ország vezető értelmiségije között jelentős számban evangélikusok voltak, a művelődési intézmények fenntartását a csökkenő létszámú közösségek már nem tudták vállalni. A középiskolák nagyobb arányban ugyan a 19. század utolsó harmadában szűntek meg (hét iskola), de előbb Nagybányán 1755-ben, Kőrmöcbányán 1766-ban, Lőcsén 1851-ben, Bártfán 1852-ben elemi iskolákká minősültek a 16. századi alapítású kollégiumok. Ezzel szemben ugyanezen időszak alatt csak az aszódit (1760), a szarvasit (1802) és a nyíregyházit (1806) alapították. A kiegyezés (1867) után a megmaradt nagyobb múltú iskolákban kétségtelen fellendülés tapasztalható a diákok számát illetően és a tanári kar képzettségét tekintve, ám a legtöbb 16–17. századi iskola (Brassó, Nagyszében, Segesvár, Eperjes, Sopron, Pozsony) a 19. század közepéig őrizte könyvtári értékeit, gyarapításuk adományokból, az evangélikus nyomdák termékeiből történt. Ez a gyarapodás a legtöbb említett helyen a 19. század végére a könyvállományokat 15-20 000 kötetesre duzzasztotta. Szinte mindenütt különválasztották a diák- és a tanári könyvtárat, s a 19. század második felétől ezek katalógusait is kiadták.

Külön említésre méltó Michaelis György kezdeményezése, aki Wittenbergben az ott tanuló magyarországi diákok számára 1724-ben könyvtárat alapított, folytatva ezzel a 16. századi hagyományt. A könyvtárat a népek csatája (1813) előtti hetekben szállították át Wittenbergből, a megszüntetett egyetemről a Saale melletti Halléba, amely város egyetemi könyvtárában ma is őrzik. Ezt a könyvtárat az első világháborúig Magyarországról jelentősen támogatta az evangélikus egyház.

Az egyház iskolái, és ezzel könyvtáraik jelentős részben a Magyarországon kívüli területeken maradtak az első világháború után. A legjelentősebb intézmények ugyanis a Felföldön, illetve Erdélyben találhatóak. Ezek közül külön említésre méltó az eperjesi gimnázium, majd líceum, illetve jogakadémia, amelynek a 19. század végére közel 50 000 kötetes könyvtára volt. Ennek egy része ma a miskolci evangélikus parókia könyvtárát gazdagítja. Az ugyancsak líceumi ragra jutott pozsonyi, lőcsei és késmárki gimnáziumok könyvtárai ma Szlovákiában találhatóak. Az iskolai évkönyvek rendre beszámoltak gyarapodásukról, az ajándékba kapott vagy örökséggé megszerzett magánkönyvtárakról. Állományuk általában 10 és 20 ezer kötet között helyezkedik el. A 19. század második felében a történeti könyvállományt rendre elválasztották a tényleges, a hallgatók által használt iskolai könyvtáraktól, s így alakították ki az úgynevezett tanári könyvtárakat. Ugyanez a helyzet Erdélyben is, ahol a legjelentősebb gyűjtemények Medgyesén, Besztercén, Segesvárt, Brassóban és Nagyszebenben voltak.

A Nagyszebeni Evangélikus Egyház (a nagyszebeni káptalan) és az evangélikus gimnázium (majd líceum és joglíceum) könyvtárát a 19. második felében egyesítették. A 16. századtól szervesen fejlődött gimnáziumi gyűjteményről 1854-ben választották le az ifjúsági könyvtárat, majd a megmaradt bibliotéka 1872-ben egyesült Sámuel Bruckenthal könyvtárával is. Így ma a Bruckenthal Múzeumban őrzik Románia egyik legértékesebb könyvtárát.

A mai Magyarország területén a legjelentősebbnek az a 17. század óta töretlenül gyarapodó soproni iskolai könyvtár mondható, amely a 18. század végétől két nagyobb egységre tagozódott, ugyanis különválasztották az akkor közel 10 000 kötetes tanári könyvtárat. Az 1885-ös országos könyvtári felméréskor az iskola könyvtárában közel 30 000 mű volt megtalálható. 1950-ben a könyvtárról leválasztották a teológiai gyűjteményt, s csak ezt hagyták az egyház tulajdonában mint gyülekezeti könyvtárat. A többi könyv az államosított iskolában nyert elhelyezést. 1989 után megtörtént a könyvtár újraegyesítése.

A Bonyhádi Evangélikus Gimnázium könyvtárát 1829-ben alapították Bárány János lelkész hagyatékával, majd további tanári, illetve lelkészi hagyatékokkal gyarapították. 1904-ben 3000 kötettel rendelkeztek. Az 1950. évi államosításkor a Tolna Megyei Pedagógiai Könyvtár az immár állami gimnáziumnak ajándékozott 8000 könyvet, s a könyvtár dinamikusan fejlődött. A ma ismét evangélikus gimnázium könyvtárának állománya megközelíti a 36 000 kötetet.

A Nyíregyházi Evangélikus Gimnáziumban is egy lelkész, Miklóssy Sámuel kezdeményezte a könyvtár megalapítását 1843-ban. 1867-ben a könyvtár több szervezeti egységre tagozódott, úgymint tanári, ifjúsági és önképzőköri könyvtárra, és külön kezelték a tankönyveket is. 1926-tól a gimnázium könyvtára városi könyvtár lett. A tanári könyvtár közel 10 000 kötetével és az ifjúsági könyvtár közel 4000 könyvével került államosításra.

A Békéscsabai Evangélikus Gimnázium 1865-ben kicsiny, 250 kötetes könyvtárral bírt. Az első nagyobb ado-

Az Evangélikus Országos Múzeum régi állandó kiállítása. Fotó: EOM, Véssey Endre

mány Csorba Mihály tanítótól érkezett, s példáját sokan követték. Az államosításkor közel 15 000 könyvük volt, amelynek nagyobb részét ma az ismét az egyház kezelésében működő iskola használja.

Az Evangélikus Országos Könyvtár a 20. század folyamán alakult ki régi gyűjtemények egyesítéséből, ezt garantálták tovább hagyatékokból és tudatos gyűjtéssel. 1957-ig az országos könyvtár az 1812-ben alapított Evangélikus Országos Levéltár Könyvtáráként létezett. Ide került Mária Dorottya hercegnő adománya és 1929-ben a Podmaniczky-Degenfeld Schomberg gyűjtemény is. Egyik legértékesebb része a sajkázai Radvánszky-könyvtár, amelyet a család 1949-ben adományozott az Üllői úti gyűjteménynek. 1948 után egyes megszüntetett evangélikus iskolák könyvtártöredékei is ide kerültek. A megszüntetett iskolai könyvtárak más részéből alakultak ki az egyes gyülekezeti könyvtárak, ilyen például a győri és a miskolci gyülekezeti könyvtár. Ez utóbbi a 20. század elején Miskolc egyetlen közkönyvtára volt. Az Evangélikus Országos Könyvtár 1957-ben lett teljesen önálló könyvtár.

Az Evangélikus Országos Múzeum régi állandó kiállítása.
Fotó: EOM, Véssey Endre

Az Evangélikus Teológiai Akadémia Könyvtárának alapállománya a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Hittudományi Kara Sopronba helyezett fakultásának (1923) könyvtára volt. 1955-ben a soproni teológiai kart megszüntették, a lelkészképzés Budapesten folytatódott. A könyvtár 1962-ben követte az akadémiát, és az Evangélikus Országos Könyvtár részeként működött tovább. 1975-ben fizikailag szétvált a két intézmény (a teológiai akadémia új épülettel gyarapodott), jogi szétválásuk azonban csak 1997-ben történt meg.

A gyűjtemények kialakulásának a logikája szerint a múzeummal kellett volna kezdeni, hiszen az emberi természet először a kincseket gyűjti. A kincstárakból egyszer aztán múzeum lesz. Az esztétikai érték megismerhetősége szempontjából szerencsés esetben közgyűjtemény. A tulajdont írással is védeni kell, ezért a történelemben a jogbiztosító iratok különváltak, külön, kincsként is őrizték azokat. Jogilag hatályos őrzésük mindig jó üzlet, kiváló bevételi forrás volt, így a levéltárak is kialakultak. Magánlevéltárak és hiteles helyek (*loci credibiles*). Vagyis a közgyűjtemények történetének második

lépcsője a levéltár. Mi megfordítottuk ezt a logikát, és a tudás felhalmozása folyamatában, valamint a közösség szolgálata szempontjából előrevettük a könyvtárak történetét.

Az evangélikus levéltárak a gyülekezetek, majd, a 17. század elejétől a kialakuló egyházkerületek iratainak összegyűjtéséből, felhalmozódásából keletkeztek. Az 1734-ben kialakított négy kerület megmaradt 1952-ig; 1867-ben a Magyar Királysággal újraegyesült Erdély, sajnos csak 1920-ig, kiegészítette ezt a szerkezetet. Az 1758-ban megszületett országos felügyelőség mint intézmény aztán egy központi levéltár alapításának ötletét is felvetette. Ez utóbbi 1812-ben jött létre Pesten. Ez előtt az országos illetékességű iratok gyűjtőhelye az ország akkori fővárosában, Pozsonyban volt, az ottani evangélikus líceumban. Az Evangélikus Országos Levéltár jogilag 1952-ben alakult, összegyűjtve a kerületek és az esperesi megyék iratanyagát (vö. VETŐ 1983; CZENTHE 2012). A könyvtár, ahogy említettük, 1957-ben vált el az intézménytől.

Külön múzeumi gyűjtemény kialakítását 1972-ben határozta el az evangélikus egyház. Hosszú, szakszerű előkészítő munka után 1979-ben nyitotta meg kapuit (lásd FABINY 1980; 1986). Felújítása és egy új, modern küldetésű kiállítás megrendezése a reformációi emlékévé fejeződött be.

* * *

A protestáns reformáció kezdetén annak mindkét nagyobb örökségében – a személyes lelkeség és a filologikus, tudós, humanista Isten felé fordulás hagyományában – a közgyűjtemények, első helyen a könyvtárak alapvető intézményekként tűnnek fel. Luther programja, amelyet a német nemzeti városi vezetőinek írott felhívásában² írt le, javasolja *gutte librareyen odder bücher heuser* létrehozását (WA 15: 48). Ezután a gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba is bekerült a könyvtárról való gondoskodás szükségessége. Johannes Bugenhagen, aki az 1528-as braunschweigi és az 1535-ös pomerániai *Kirchenordnung* összeállítója, ez utóbbiban a következőképpen fogalmaz: *Van librien. Unde sind in den steden in parhen unde klöstern etliche librien, dar denne etliche gude bökere inne sind, welcke itzunder iemmerlick unde schmelick vörkamen unde vörbrackt werden, dat men dar över ock bevelen unde vörordenen wille, dat solcke wol to hope vorsammet werden, unde in einer iewelicken stad eine gemeine liberie gehalten werde, vör de parners, predikers, scholmesters und scholgesellen etc.*³ 1531-ből Strasbourgból maradt ránk egy dokumentum, amely szerint *ein liberi anrichten... die gemein wär, das die armen gelerten sich daran üben möchten*⁴ – de szinte valamennyi protestáns várost vizsgálva sorolhatók a példák (WA 15: 48). Nagyon nagy jelentőségét látom annak a ténynek, és ezért hangsúlyozom, hogy Martin Luther a nyugati kereszténység területén jelent meg, annak a hagyományaiból született. Itt – eltérően a keleti kereszténység közösségeitől – a hagyomány átörökítésében az írott formáknak sokkal jelentősebb szerep jutott; igazából – azt hiszem – ez az egyik alapja annak, amit európaiságnak gondolhatunk. Vagyis nem a képé a hangsúly (mint a keleti kereszténységben), és nem a szóbeli örökítés, mint a véda- vagy Korán-iskolákra alapozott kultúrkörben. Ezért is olyan erős a reformáció humanista hagyománya. Erasmus, a keresztény filozófus a szöveg, a lehető legpontosabb és legrégebb szöveg alapos ismeretétől várta a kereszténység megújulását. Philipp Melanchthon ezt a gondolatot kiteljesítve a „szöveget” már a keresztény erkölcs alapjaiba beépülő ókori szerzők műveire is értette, nem csak a Bibliára vagy a korai patrisztikus irodalomra. Számára Szókratész volt a legfontosabb a Biblia mellett, persze krisztianizálva (lásd RITOÓKNÉ SZALAY 1997; 2004). Hasonló elvek alapján dolgozott Johann Sturm Strassburgban. Akadémiajának (melyet 1538-ban alapított) a hatása alapvetően abban állt, hogy a pontos filológiai tudásra (antik szövegismeretre és azok *imitatió*jára), illetve a következetesen alkalmazott módszerre alapozva, a hitről sokoldalú érvekkel vitatkozva őrizze meg az ifjakat a mély vallásosság keretében. Ahogy az iskola jelmondata is hirdeti: *Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum.*⁵ Ehhez könyvtár kellett, amely megőrzi a hagyományt, aktívan hozzáférhetővé teheti azokat a szövegeket az antikvitástól a modern teológusokig, amelyek az oktatási és a közművelődési programnak megfelelnek. Ha a brassói (1541/43, Johann Honter alapította, lásd BINDER 1996, illetve NUSSBÄCHER 2003–2010), vagy a németújvári (1569, Batthyány Boldizsár

² *An die Radheren aller Städte deutsches lands das sie Christliche Schulen auffrichtenn vnd halten sollen.* Wittenberg, 1524. (VD 16 L 3790, 3791, 3793, 3799)

³ Magyarul: „A könyvtárakról. Azokban a városokban, amelyekben kolostori könyvtárak vannak, ahol már jó néhány könyv megőrződött, amelyek közül valamennyi, vagy éppen csak némelyik jól használható, intézkedni kell azok további megőrzéséről és a gyűjtemény gazdagításáról, amit aztán az egész közösség közös használatú könyvtárává kell tenni, ahol lelkészek, prédikátorok, iskolamesterek és maguk az iskolások és mások is olvashatnak.” A braunschweigit lásd: SEHLING 1955, 396. o.; a pomerániait: SEHLING 1911, 336. o. – Ezen *Kirchenordnungok* könyvtártörténeti szempontú feldolgozását lásd RADLACH 1895.

⁴ Magyarul: „Egy könyvtár alapításáról... közös használatúnak kell lennie, ahol a szegény tanultak [olvasni tudók] is képezhetik magukat.” ROTT 1971, 145. o.

⁵ Magyarul: „Célunk, hogy a tanulással értelmes és ekesen szóló, elmélyült hitet érzünk el.” SCHINDLING 1977; SPITZ–TINSLEY 1995. Legutóbb, alapvető bibliográfiai útmutatással, összefoglaló tanulmányokkal lásd: ARNOLD–COLLONGES 2007.

alapította) iskolák könyvtáira gondolunk,⁶ jól láthatjuk a wittenbergi és a strassburgi tanítás megvalósulását. A helyi szerzetesi közösségek könyvtáraiból mindent megtartottak, a személyes vallásosság szövegeit (Szent Ágoston, Szent Bernát, *Imitatio Christi* stb.) aktívan használták is. A humanista szövegkiadások vagy a közel kortárs tudományos (filozófiai, történeti, teológiai) irodalom beszerzésében, vagyis a könyvtárak gyarapításában a lelkészek és a tanítók nem maradtak egyedül. A patrónus főúr vagy városi patrícus, illetve intézményként a városi tanács, majd a kialakuló egyház gondot viselt a könyvtárra is. Elég, ha a Barthyányakat, a Nádasdyakat, a Thurzókat vagy a Révayakat említjük, de jó példaként hozható Lőcse, Bártfa, Nagyszében, Brassó és sok más város is. A városok és a városokban lakó tudósok élen jártak a közösségi használatú könyvtárak kialakításában is. Ezek a könyvtárak rendre az evangélikus egyház kezelésébe kerültek. Besztercebánya, Kőszeg vagy Kassa *bibliotheca publicáira* gondoljunk (vö. MONOK 1996a; 2016), vagy éppen a Christoph Lackner által alapított Soproni Tudós Társaság közös használatú könyveire (KOVÁCS 1972).

Ha csak az említett helyek protestáns, evangélikus iskolai és közös használatú könyvtárait tekintjük, azok tartalmát is megvizsgálva megállapítható, hogy ezek a gyűjtemények alapvető szerepet játszottak abban, hogy a 17. század első harmadáig a Magyar Királyság és Erdély értelmisége többé-kevésbé naprakészen követte az európai szellemi áramlatokat (MONOK 2008). A 16–17. század fordulójának irénikus teológiai, keresztény újsztoikus erkölcsi, illetve az *unio christiana* gondolatára alapozott politikaelméleti, netán az új ramista, keckermanni logika, az új pedagógia alapvető munkái éppen úgy jelen voltak a két hazában, mint a századforduló ortodoxszá váló lutheránus teológiája vagy a filozófiai szkepszis alapművei.⁷

A Giordano Bruno megégetését követő európai értelmiségi vita egyik alapvető kérdése az volt, hogy a tudománynak szabad-e olyan előfeltevéssel élni, olyan kérdést feltenni, amely ellenkezik akár a világi, akár az egyházi törvényekkel, kánonnal.⁸ A vita eredményeképpen a nyugat-európai egyetemi körök meghaladták a 17. század elejének – a fizikai, illetve a metafizikai lét, az éppen felfedezendő világ és az Isten megismerését illető – szkepszisét, és megszületett a racionalista filozófia rendszere (Marin Mersenne, René Descartes). Az emberi gondolkodásban ez egy – anakronizmussal élve – újhumanista korszak kezdete, amely a felvilágosodásban teljesedett ki. A reformáció humanista hagyományának a folytatása. Az egyház mint intézmény erre ortodoxiával válaszolt, de a személyes lelkiség hagyománya is – köszönhetően a nem elutasító, hanem alkotó értelmiségi magatartásnak – erőre kapott. Johann Arndt alapműve, a *Vier Bücher vom wahren Christentum* a filozófiai szkepszisre is válasz volt, de Philipp Jacob Spener olyan rendszert alkotott erre alapozva, amely már az evangélikus közösségeken messze túlmutató hatással tudott lenni. És ami fontosabb, August Hermann Francke a cselekvő kegyesség alapját is megteremtette a hallei központ, illetve a missziók segítségével.⁹ A 17. századnak ez a története jól mutatja egyrészt a művelődési eszmények változását,¹⁰ másrészt azt, hogy a személyes vallásosság – és nem feltétlenül az egyház mint intézmény által leírt hit, a konfesszionális keretek közé zárt vallás (amely inkább hajlik a kizárásra és ortodoxiára) – nagyon jól megfér az emberi tudás egy másik mintázatával, a racionalista, pragmatikus ismeretek és cselekvés együttesével.

⁶ LESER 1925; MAGYAR 1976; PUMM 1992. Részletes bibliográfiai összefoglalás: GRÜLL et al. 1996.

⁷ Vö. SECK 1981, benne különösen SUTTER 1981.

⁸ BOMBART 2007; vö. *Libertins érudits* 1970.

⁹ A pietizmusról felesleges itt részletes bibliográfiát adni. Lásd a hallei Franckesche Stiftungen honlapját: <http://www.francke-halle.de/>, illetve az Interdiszciplináris Pietizmuskutató Intézetét: <http://www.pietismus.uni-halle.de/>.

¹⁰ Vö. DREITZEL 2009; FREEDMAN 2016; *Säkularisierung in den Wissenschaften seit der Frühen Neuzeit* 2002–2003.

A kérdés az, hogy a Magyar Királyság és Erdély evangélikus gyűjteményei tudták-e követni ezt a változást, és ha igen, miképpen, ha pedig nem, mi okból. Jól ismerjük a 17. és 18. századi iskolai könyvtárak katalógusait, és elég sok magánkönyvtár (lelkészek, tanárok, sokféle értelmiségi és a polgárok, mesterek) jegyzékét (lásd MONOK 2015b). A lelkészek jelentős része követte az előzőekben jelzett változásokat, részben a tanárok is. Sajnos a szakértelmiségieknek nem sok lehetőségük volt könyvtáruk, így ismereteik modernizálására, egyetemi tanulmányaik végén hazatérve alig jutottak friss szakirodalomhoz. Hagyatékokból vásároltak, vagy nem képzett diákra, kereskedőre bízta a könyv kiválasztását (maguk csak ritkán utazhattak). Ismereteik archaikussá váltak, igaz, mindig volt egy-egy kiemelkedő egyéniség, aki a nyugat-európai szellemi áramlatokkal naprakészen ismerkedett meg (gondoljunk például Bél Mátyásra). Kiemelhető egy másik jelenség is az olvasmányokat szemlélve: a polgárok olvasmányai javarészt az ortodox lutheranizmust mutatják, modernség leginkább a kegyességi irodalom követésében fedezhető fel; szemben a lelkészek összetett olvasmányanyagával (MONOK 1994; 1996b).

És akkor térjünk az okokra. A 17. század erőszakos, többször állami asszisztenciával zajló katolizációs törekvéseivel szemben az evangélikus közösségek, elsőként az egyház bezárkózott. Nem kockáztathatta a belső vitákat, így az új eszmék okozhatta potenciális kontroverziákat szerette volna elkerülni. No és persze mint intézmény, nem szerette a változást. Ezért *semper reformanda est*.

Amíg Halléban kidolgozták a pietista építészeti alapelveket (lásd ZAUNSTÖCK 2010) – hiába vezette be Bél Mátyás a 18. század elején az építészeti ismereteket a pozsonyi líceum tanrendjébe –, addig a Magyar Királyságban és Erdélyben háborúk dúltak, az intézményeket rombolták, számos tüzesetben pusztultak a gyűjtemények. A protestáns közösségeket, a kialakított intézményi rendszert működésében korlátozta a császári hatalom. Vagyis a Magyar Királyságban nem érvényesülhetett az az alapvetés, hogy az épületegyüttes és annak egyes elemei, így például a könyvtár, kifejezi Isten világosságának egyszerűségét azzal, ahogyan a könyvtártermet tematikusan elrendezzük, és kialakítjuk annak fényviszonyait. Igaz, a közgyűjteménynek így is helye van az oktatás folyamatában, amely oktatás a katekézissel kezdődik, az iskolában folytatódik, majd az iskolai szertáron át eléri a múzeumba, illetve a könyvtárba. Ahogy a 17. században a templomépítésben az evangélikus liturgia nem lehetett szempont (örültek, ha volt templom), és csak a belső terek átalakításával adhattak hangsúlyt a konfesszionális jellegnek, úgy még a türelmi rendelet (1781) után is csak a katolikus templomok típussterveit alakították. Majd csak a Deák téri templom tervezési időszakában Pollack Mihály, illetve Hild József tudott csak liturgikus igény szerinti szempontokat érvényesíteni.¹¹

Fontos tehát, hogy ha alkalom adódik, mint az egyes nagyobb felújítások, akkor ne csak a templomok építésének és a liturgiai igényeket vegye tekintetbe az Egyház mint intézmény, hanem a közgyűjtemények elhelyezésének

Az Evangélikus Országos Múzeum régi állandó kiállítása. Fotó: EOM, Véssey Endre

¹¹ GUZSIK 1988. (*Az evangélikus liturgia és építészeti kerete* című fejezet Krähling János munkája.)

és tereinek tervezésekor is azok belső tartalmi igényei jussanak fő szerephez. Az egyház ugyanis, ahogy láttuk az eddigiekben, nem csupán a lelki életben játszik kulcsszerepet a társadalomban. A hatása a templomból, az iskolából kikerült már a 18. században is, és egyáltalán nem volt mindegy, hogy milyen könyvtárat kínál. (Ma sem mindegy tehát, hogy keresünk egy üres épületet, hogy elhelyezzünk egy gyűjteményt, vagy funkcionális újat építünk.) A tudáshoz, a kultúrához való hozzáférés biztosítása – fogalmazhatunk úgy is – stratégiai kérdés volt. A korai közösségi használatú könyvtárak az evangélikus többségű városokban az evangélikus egyház kezelésében álltak. Több helyen (Sopron, Nagyszében, Brassó) az első olvasóköröket is ebben a keretben szervezték.¹² Erdélyben a „nemzeti könyvtár és múzeum”¹³ konfesszionális alapon jött létre: Batthyány Ignác, Gyulafehérvár, 1798; Teleki Sámuel, Marosvásárhely, 1802; Samuel Brukenthal, Nagyszében, 1803. A Magyar Királyság Könyvtárát 1802-ben egy gróf hozta létre, és ahogy a könyvtár megalapításának a visszhangját elemezzük, láthatjuk, a katolikus főpapság bánta,¹⁴ hogy nem az ő egyházuknak köszönhető a létrejötte. Sokat elárul tehát egy egyházzról, hogy miként tartja fenn gyűjteményeit. Nem elég az államra mutogatni, hogy a kulturális és az egyházi támogatások maradék alapon történnek, ha egyházon belül ugyanezt tesszük a saját közgyűjteményeinkkel. (Ahogy nem elég a „központ túlkapásait” észrevenni, ha mi magunk egy szinttel lejjebb pontosan ugyanúgy központosítunk.)

A 18–19. század fordulóján már – a nemzeti kérdés mellett – a kultúra polgári nyilvánosságának a problémája került a közgondolkodásba. A művelődési eszmény ismét változott, a humanista, majd racionalista és felvilágosodás kori hagyomány ipari pragmatizmussá szélesült – fontos azonban rögtön hangsúlyozni, hogy ekkor még a humán műveltségi eszménnyel összhangban, újraolvasva és újra kiadva az ókor klasszikusait, a középkornak és a korai újkornak az új eszménnyel összhangba hozható szövegeit. Vagyis ez az új műveltségi eszmény is a hagyományon alapult, megvolt az ellensúly az újra törekvés túlkapásaival szemben.

Ugyanebben az időben az evangélikus egyház is elkezdhette a saját országos intézményei kiépítését. A közgyűjteményekét is. A levéltár (1812) keretében – ahogy az Országos Széchényi Könyvtár a Magyar Nemzeti Múzeumban – elkezdődött egy országos könyvtár gyűjtése. Az iskolai könyvtárak mellett pedig létrejöttek – a pozsonyi líceumban már a 18. század elején – a szertárak, kisebb ritkaságyűjtemények. Ezek a Jan Amos Komenský utáni pedagógiai elveknek (*orbis pictus*) pontosan megfeleltek. A diákok kezelték a gyűjteményeket a 18. század végéig (vö. MONOK 2007). Feltehetően az ismeretek irányított közlése lehetőségének megőrzése miatt a nagy líceumokban sorra szétválasztották a tanulók és a tanárok által hozzáférhető anyagot. Elsősorban a tanárok által szervezett önképzőkörök diákjai fértek hozzá a tanári gyűjtemény anyagához. A 19. század folyamán pedig, ahogy az országos, a megyei könyvtári, levéltári és múzeumi rendszer kiépült,¹⁵ az evangélikus egyház országos intézményei is gyarapodtak. Igaz, alapvetően adományokból, és nem a korszak műveltségi eszményei változásainak mentén a tudatos beszerzésekkel. Ez utóbbi feladat ismét a nagyobb iskolákra hárult, amelyek anyagi erejük, és személyi állományuk ízlése szerint teljesítették is a feladatot.

Az evangélikus közgyűjtemények története tehát sok tanulságot hordoz. Ahogyan a 16. századtól kezdve az ország is a hatalmi politika sodrásában élt és él, úgy maguk az intézmények is. Nem belső, szakmai tervezés és irányított változások mentén alakultak, valódi kezdeményező szerephez nem jutottak. Azt is próbáltam azonban megmutatni, hogy az európai szellemi áramlatok követésében, az európai műveltségi eszmények változásaiban miként tudtak a Magyar Királyság és Erdély, illetve Magyarország elsősorban evangélikus közösségének szolgálni, időnként példát adva más

¹² Bibliográfiával összefoglalóan: NEMES 2010.

¹³ Lásd a következő kötet tanulmányait: BARBIER–MONOK 2005; illetve MONOK 2015a.

¹⁴ Lásd a katolikus főpapok leveleit, amelyben megköszönték a Széchényi Ferenc által nekik küldött katalógusokat: DEÁK–ZVARA 2012.

¹⁵ *Műzsák kertje*, 2002.

konfessziók intézményeinek a hagyományokra építésben, az azokon nyugvó újítások bátor felvállalásában. A múltban tehát az evangélikus egyház gyűjteményei azzal, ahogyan a dokumentumállományukat kialakították, bővítették, bemutattak egy a hagyományra épülő, mindig modernizálódni tudó modellt. A gyűjtemények sokarcúsága szembeűnőbb, mint a katolikus vagy éppen a kálvinista kortársaiké. (Ugyanúgy, ahogy az evangélikus egyház kevéssé vált egy-egy nemzetiség egyházává a Magyar Királyságban.¹⁶) A kultúra polgári nyilvánossága megteremtésében is hangsúlyos szerepet vállaltak a közös használatú formák kialakításával. Nem teológiai arcuk volt tehát elsődlegesen konfessionális jellegű, hanem a társadalmi szerepvállalásuk a hagyományok megőrzésében és a lehetőleg aktív továbbörökítésében.

A kérdés az, hogy az elmúlt negyven év változásaiban miként tudnak helytállni, hogyan követi a változásokat maga az egyház a közgyűjteményekkel összefüggésben. A hagyomány az internetre költözik – mármint annak másolata. Az internet nagyszerű lehetőség az örökség társadalmi méretű értékesítésében, értékelésében. Már akkor, ha nem generációk sora nő fel közgyűjtemények (= a hagyomány) ismerete nélkül úgy, hogy a modern médium csak torzókban, morzsákban létezik, hibás, rossz, sokszor szándékkal torzított leíró adatokkal. Ma az írott örökségünk nem egészen 10%-a hagyott nyomot az interneten, a levéltári örökség ennél kisebb arányban, a múzeumi, tárgyi világ pedig éppen csak karcolta az új médium felületét. A modernitás korifeusai pedig hirdetik: minden megtalálható a világhálón. A képzetlen, tapasztalatok nélküli, csak a személyes kapcsolatok mentén építkező döntéshozók pedig kényelemből vagy más okból hajlamosak ennek hinni, vagy csupán „kiadjuk a jelszót”, és majd kommunikáljuk, hogy sikeresek voltunk alapon cselekszenek. Pedig a közgyűjteményi világ – ahogy semmi a reális világból – nem lehet egyszerűen igazgatási, információ- vagy kommunikációtechnológiai kérdés egyetlen fenntartó számára sem. Komoly felelősség a gyors és szakszerű digitalizálási folyamat 2004-ben történt leállítását utáni folytatása. A feladat a közgyűjteményeké, és nem az informatikai vállalkozásoké. Utóbbiak eszközök és végrehajtók. Ha nem, akkor a kultúra nyilvánossága kerül veszélybe, mert használati másolatukat privatizálják.

Modern gondolkozásnak látszik, ha közgyűjteményekről beszélünk, ahogy például az *Europeana* összehoz könyvtárat, levéltárat, múzeumot, mozgóképet és hangfelvételt. Sajnos ennek a célja nem egyfajta *consensus Europaeus* kialakítása, a közös kulturális alapok hatékony megmutatása, hanem egy technológiai attrakció megvalósítása. Minden gyűjteményi elhelyezési vagy gyűjteményigazgatási változtatás – és ez a gyűjtemények művelődési hatástörténetének a tanulsága – akkor hatékony és építő, ha a gyűjtemények hagyományából következik és azok szakembereire támaszkodik. A centralizációnak a közgyűjteményi világban vannak előnyei, de ezek akkor mutatkoznak meg, ha közben a szakemberek nem érzik úgy, hogy a fejük felett történtek a döntések, amiktől elveszítik tenni akarásukat, és passzív szemlélői lesznek a változtatásoknak.

A közgyűjtemények – levéltár, könyvtár és múzeum – anyaga együtt tudja szolgálni a kortárs művelődést. Együttes felmutatásuknak vannak intézményes lehetőségei. Ilyen az internet,¹⁷ és ilyenek a kiállítások is. Azért is, mert egy levéltári irat vagy könyvtári dokumentum is műtárgy. Ezeknek nem feltétlenül a sokszor több kiadásban olvasható tartalma a lényeges a kiállításon, hanem emlékeztető jellegük. A műveltségi eszmények változása igényli a képeket, a tárgyakat az írott emlékek mellett. Jó példa erre az Evangélikus Országos Múzeum új kiállítása.

A kiállítás üzenete egy olyan evangélikus egyház bemutatása, amely a hagyományokra épít, úgy reformál, hogy az előző generációk értékeit megőrzi. De nemcsak történetileg nyitott, hanem a mindig változó környezetére is.

¹⁶ „...a soknemzetiségű Magyarországon a reformációs ígéhirdetés is sok nyelven szólalt meg, majd a felekezetszerveződés úgy hozta magával, hogy az új irányzatok közül elsősorban a lutheri irányzat őrizte meg ezt a nemzetiségi, nyelvi és kulturális pluralizmust, míg a református és az unitárius egyházak (apró kivételektől és rövid életű missziós próbálkozásoktól eltekintve) döntően a magyar etnikum mellett köteleződtek el.” (CSEPREGI 2016, 91. o.)

¹⁷ A leginkább szembeűtő példa ennek a törekvésnek (politikai szinten) az *Europeana*: <http://www.europeana.eu/portal/hu>.

Befogadó, és nem egyszerűen pragmatikus, éppen a menteni, a segíteni akaró szándék mellett fogad el másokat, másságokat, hanem az elfogadás mélyebb, teológiai alapú. Az „elfogadó evangélikus közösség” (és nem pusztán az egyház) története került kiállításra. Az evangélikus közösségek lelki vezetői, tanáregyéniségei, amellet, hogy féltették a kisebb közösségeket a belső viták nyilvánosságra kerülésétől, mégis kevésbé hajlottak az ortodoxiára, az új jelenségek, módszerek elfogadása jellemezte őket.

A kiállítás Luther örökségének a felmutatásával kezdődik, ráadásul olyan dokumentum utal erre, ami egyedüli a világban: Luther végrendelete. Azután a magyarhoni szlovák, német és magyar evangélikusság története áll előttünk, de nem egyszerű időrendben. A templomtól a gyülekezeti életen, az iskolákon és a kulturális élet jelentős egyéniségei arcának felvillantásán át a családi ökonómia bemutatásáig, ahogyan az egyházat alapító reformátorok is építkeztek: Luther, Bugenhagen és Melanchthon. A befogadó egyház egy példán keresztül, mintegy önálló kiállításként jelenik meg Sztéhlo Gábor, Keken András és mások áldozatvállalása felmutatásával.

Hivatkozott művek

- ARNOLD, Matthieu – COLLONGES, Julien (szerk.) 2007. *Jean Sturm. Quand l’humanisme fait école*. BNU, Strasbourg.
- BARBIER, Frédéric – MONOK, István (szerk.) 2005. *Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*. Universitätsverlag, Leipzig. (L’Europe en réseaux. Contributions à l’histoire de la culture écrite 1650–1918. – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. 3.)
- BINDER, Ludwig 1996. *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Zeugnisse*. Kieg. Gernot Nussbächer. Kriterion, Bukarest.
- BOMBART, Mathilde 2007. *Guez de Balzac et la querelle des lettres. Écriture, polémique et critique dans la France du premier XVIIe siècle*. Honoré Champion, Paris. (Lumière classique)
- CZENTHE Miklós 2012. A budapesti Evangélikus Országos Levéltár. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Genealógia*. Tarsoly Kiadó, Budapest. 89–94. o.
- CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós 1987. *Magyar könyvtártörténet*. Gondolat, Budapest.
- CSEPREGI Zoltán 2016. A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest. 91–106. o.
- DEÁK Eszter – ZVARA Edina (szerk.) 2012. *Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról*. Kossuth–OSZK, Budapest.
- DREITZEL, Horst 2009. Von Melanchthon zu Pufendorf. Versuch über Typen und Entwicklung der philosophischen Ethik im protestantischen Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung. In: Martin Mulsow (szerk.): *Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650. Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulten Traditionen und Schulmetaphysik*. Max Niemeyer, Tübingen. (Frühe Neuzeit 124.) 321–398. o.
- ENTZ Géza 1934. *A magyar műgyűjtés történetének vázlatja 1850-ig*. Budapest. (Reprint: Miskolc, 1996.)
- FABINY Tibor (szerk.) 1980. *Evangélikusság a magyar kultúrában. Vezető az állandó kiállításához*. Evangélikus Országos Múzeum. Kiáll. rend. Fabiny Tibor, Péter Márta. Evangélikus Országos Múzeum, Budapest. 2. kiad. 1993.
- FABINY Tibor 1986. *Evangélikus Országos Múzeum*. Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, Budapest.
- FABINY Tibor 1994. *Az evangélikus egyház a magyar művelődés századaiban*. BME, Budapest.
- FABINY Tibor 1997. *A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest.
- FREEDMAN, Joseph S. 2016. *Die Zeit um 1670. Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur?* Harrassowitz, Wiesbaden. (Wolfenbütteler Forschungen 142.)

- GRÜLL, Tibor – KEVEHÁZI, Katalin – KOKAS, Károly – MONOK, István – ÖTVÖS, Péter – GUZSIK Tamás 1988. *Szakraális építészeti terek funkcióelemzése. Segédlet és ábragyűjtemény*. 3. köt. *Nyugati liturgiák és építészetük az újkortól napjainkig*. BME, Budapest. <http://www.eptort.bme.hu/doc/szakral/szakral3.html>. (Megtekintés: 2016. november 1.)
- KOVÁCS József László 1972. *Lackner Kristóf és kora, 1571–1631*. Győr-Sopron Megyei Levéltár, Sopron.
- Libertins érúdiits. Catalogue 210. de Librairie Paul Jammes*. Katalógus. Előszó: René Pintard. Paris, 1970.
- PRICKLER, Harald (szerk.) 1996. *Lesestoffe in Westungarn*. 2. köt. *Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*. Szeged. 269–272. o. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2.)
- LESER, Gratian 1925. Die Shulen und Studenten. *Güssinger Zeitung*, 15. évf. 27. sz. Július 5. 1. o.
- MADAS Edit – MONOK István 2003. *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Balassi Kiadó, Budapest.
- MAGYAR, Arnold 1976. *Güssing. Ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation*. Graz. 115–118. o.
- MONOK István 1994. Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században. In: Ion Chiorean (szerk.): *De la umanism – la luminism*. Târgu Mureș. 29–42. o.;
- MONOK István 1996a. „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: Kecskeméti Gábor (szerk.): *Tarnai Andor-émlékkönyv*. Budapest. 181–187. o.
- MONOK István 1996b. Ortodoxia és humanitás. *Iskolakultúra*, 6. évf. 9. sz. 28–33. o.
- MONOK István 2007. Kit nevezhetünk könyvtárosnak a XVI–XVIII. századbeli Magyarországon? In: Barátné Hajdu Ágnes (szerk.): „Mert a szívnek teljességéből szól a száj”. *Könyvtártudományi tanulmányok Hajdu Géza 80. születésnapjára*. SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 156–164. o.
- MONOK István 2008. A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről. In: Hegyi Ádám – Simon Melinda (szerk.): „Apró cseppekből lesz a zápor”. *Bakonyi Géza-émlékkönyv*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 23–43. o. (Habent sua fata libelli IV.)
- MONOK István 2015a. A központi gyűjtemények kialakulása és a nemzeti identitás épülése. *Líceumi Paletta*, pályázati különszám. 4–9. o.
- MONOK István 2015b. A Magyar Királyság és Erdély evangélikusságának olvasmányai a 16–18. században. In: Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra (szerk.): *A reformáció kincsei*. 1. köt. *A Magyarországi Evangélikus Egyház*. Tarsoly Kiadó, Budapest. 73–77. o.
- MONOK István 2016. A könyvtárak nyilvánossága a 16–18. században. In: Dezső Krisztina – Molnár Dávid – Schmelcz-Pohánka Éva (szerk.): *Tudomány és kutatás a 240. éves Klimó Könyvtárban*. A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai. Pécs. 13–23. o. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 13.)
- Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 2002. február 15. – április 30. Katalógus. Pulszky Ferenc Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület, Budapest, 2002.
- NEMES Erzsébet 2010. Olvasókörök egykor és ma: hazai és határon túli olvasókörök a XVIII. századtól napjainkig. *Könyvtári Levelező/lap*, 22. évf. 7. sz. 3–12. o.
- NUSSBÄCHER, Gernot 2003–2010. *Beiträge zur Honterus-Forschung*. 1. köt. 1966–1989. 2. köt. 1989–2004. 3. köt. 2004–2010. Aldus Verlag, Kronstadt.
- PUMM, Liesbeth 1992. *Die Klosterbibliothek Güssing. Ein Zeitzeuge der Reformation und Gegenreformation im burgenländischen Raum*. Szakdolgozat (Bécsi Egyetem). Bécs.
- RADLACH, Otto 1895. Die Bibliotheken der evangelischen Kirche in ihrer rechtsgeschichtlichen Entwicklung. *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 12. sz. 153–173. o.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes 1997. Miért Melanchthon? In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. JATE, Szeged. 497–505. o. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) = In: uő: *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Balassi Kiadó, Budapest, 2012. (Humanizmus és reformáció 33.) 236–242. o.

- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes 2004. Melanchthon Szophoklész-kollégiuma. *Lelkipásztor*, 79. évf. 7. sz. 259–263. o. = In: uő: *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Balassi Kiadó, Budapest, 2012. (Humanizmus és reformáció 33.) 210–219. o.
- ROTT, Jean 1971. Sources et grandes lignes de l’histoire des bibliothèques publiques de Strasbourg détruites en 1870. *Cahiers alsaciens d’archéologie, d’art et d’histoire*, 15. évf. 145–180. o.
- Säkularisierung in den Wissenschaften seit der Frühen Neuzeit*. 1–3. köt. De Gruyter, Berlin – New York.
1. köt. POTT, Sandra: *Medizin, Medizinethik und schöne Literatur. Studien zu Säkularisierungsvorgängen vom frühen 17. bis zum frühen 19. Jahrhundert*. 2002.
  2. köt. DANNEBERG, Lutz – POTT, Sandra – SCHÖNERT, Jörg – VOLLHARDT, Friedrich (szerk.): *Zwischen christlicher Apologetik und methodologischem Atheismus. Wissenschaftsprozesse im Zeitraum von 1500 bis 1800*. 2002.
  3. köt. DANNEBERG, Lutz: *Die Anatomie des Text-Körpers und Natur-Körpers. Das Lesen im liber naturalis und supernaturalis*. 2003.
- SCHINDLING, Anton 1977. *Humanistische Hochschule und Freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg, 1538–1621*. Steiner, Wiesbaden.
- SECK, Friedrich 1981. *Wissenschaftsgeschichte um Wilhelm Schickard*. Mohr, Tübingen. (Contubernium 26.)
- SEHLING, Emil (szerk.) 1911. *Die evangelischen Kircherordnungen des XVI. Jahrhunderts*. 4. köt. *Das Herzogtum Preußen. Polen. Die ehemals polnischen Landesteile des Königreichs Preussen. Das Herzogtum Pommern*. Leipzig. (Reprint: 1970.)
- SEHLING, Emil (szerk.) 1955. *Die evangelischen Kircherordnungen des XVI. Jahrhunderts*. 6/1. köt. *Die welfischen Lande*. 1. rész. *Die Fürstentümer Wolfenbüttel und Lüneburg mit den Städten Braunschweig und Lüneburg*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- SPITZ, Lewis W. – TINSLEY, Barbara Sher 1995. *Johann Sturm on Education: The Reformation and Humanist Learning*. Concordia, St. Louis.
- SUTTER, Berthold 1981. Wissenschaft und geistige Strömungen zwischen dem Augsburger Reigionsfrieden und dem Dreisigjährigen Krieg. In: Friedrich Seck: *Wissenschaftsgeschichte um Wilhelm Schickard*. Mohr, Tübingen. (Contubernium 26.) 153–240. o.
- VETŐ Béla 1983. Evangélikus Országos Levéltár. In: Bán Péter (szerk.): *A levéltári forráskiadás*. Budapest. 103–107. o.
- VISKOLCZ Noémi 2017. *A gyűjtés története Magyarországon*. Kossuth, EKE; Budapest–Eger. Megjelenés alatt a *Kulturális örökség* sorozatban.
- ZAUNSTÖCK, Holger (szerk.) 2010. *Gebaute Utopien. Franckes Schulstadt in der Geschichte europäischer Stadtentwürfe*. Verlag der Franckeschen Stiftungen, Halle. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 25.)

Monok István Széchenyi-díjas egyetemi tanár, az MTA doktora. 1999 és 2009 között az Országos Széchenyi Könyvtár főigazgatója volt, ma az MTA Könyvtár, Levéltár és Információs Központ főigazgatója. A Magyar Elektronikus Könyvtárat – amely könyvtárosok öntevékenysége alapján jött létre – a nemzeti könyvtár részévé tette, ma a MEK Egyesület elnöke. A Szegedi Tudományegyetemen régi magyar irodalomtörténetet, török kori történelmet, művelődéstörténetet oktat. 1989-ben megszervezte a szegedi könyvtáros képzést, 1996-ban megalapította a Művelődéstörténeti Intézetet. 2008-ban Egerben, 2010-ben Szegeden megalapította a Kulturális Örökség Tanulmányok képzést. Közel húsz könyvsorozatot alapított, többnek ma is szerkesztője. A *Magyar Könyvszemle* főszerkesztője, de részt vesz további öt folyóirat szerkesztésében, illetve további öt

nemzetközi lapéban is, Braziliától Romániáig.